

ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ВІТЧИЗНЯНІ ПРАКТИКИ ЗАПОБІГАННЯ СЕКСУАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ

Мельничук В. О.

ВСТУП

Сексуальне насильство є глобальною проблемою, що порушує права людини та загрожує суспільному здоров'ю, особливо серед дітей та молоді. За даними OSCE (2019)¹, в Україні кожна п'ята жінка стикається з формами насильства, а дослідження HBSC (2024)² вказує на високий рівень булінгу в школах, що призводить до психологічних травм і навіть самогубств (40% дитячих випадків). У контексті війни та соціальних трансформацій в Україні проблема загострюється, оскільки відсутність системної сексуальної освіти сприяє стигматизації, дискримінації та поширенню ВІЛ/СНІДу серед підлітків (дослідження UNICEF, 2008)³. Міжнародні стандарти (наприклад, INSPIRE⁴ та WePROTECT⁵) наголошують на необхідності профілактики через освіту, але в Україні бракує узгоджених форм і методів впровадження. Це призводить до низької обізнаності молоді про репродуктивне здоров'я, SOGI (сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність) та права ЛГБТК+. Проблема полягає в невідповідності вітчизняних практик міжнародним нормам, що вимагає аналізу стандартів для ефективної профілактики.

Аналіз сучасних наукових і аналітичних публікацій, підготовлених міжнародними організаціями (ВООЗ, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, UN Women,

¹ Technical Reports and Document OSCE-led survey on violence against women: Ukraine. OSCE. 2019.

² UNESCO. International technical guidance on sexuality education: An evidence-informed approach. 2018. Paris: UNESCO, 2018. 139 p. URL: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/reproductive-health/sexual-health/international-technical-guidance-on-sexuality-education.pdf?sfvrsn=10113efc_29&download=true

³ Sexuality education an imperative for children and young people in a world affected by AIDS. 2018. URL: <https://www.unaids.org/en/resources/presscentre/featurestories/2009/december/20091210unescosexed>

⁴ "INSPIRE Handbook: action for implementing the seven strategies for ending violence against children". Женева: Всесвітня Організація Охорони Здоров'я, 2018. 304 с. URL: <https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/4a0cfd3a-30b0-403a-a55c-80a577f5f108/content>

⁵ Global Strategic Response to end child sexual exploitation & abuse online. URL: <https://www.weprotect.org/resources/frameworks/global-strategic-response/?utm>

WePROTECT, Oak Foundation та ін.), свідчить про суттєву еволюцію підходів до проблеми сексуального насильства щодо дітей і ролі комплексної сексуальної освіти (КСО) у його профілактиці.

Аналіз сучасних наукових досліджень за останні п'ять років (2019–2024 рр.) свідчить про суттєве поглиблення міждисциплінарного підходу до проблеми сексуального насильства та ролі комплексної сексуальної освіти (КСО) як інструменту первинної профілактики.

У систематичному огляді Finkelhor et al.⁶ (2020) доведено, що освітні програми, які формують навички розпізнавання насильства, згоди та особистих меж, знижують ризик повторної віктимізації дітей на 20–30%. Подібні результати отримані в метааналізі Walsh, Zwi, Woolfenden⁷ (2021), де встановлено статистично значущий зв'язок між участю учнів у програмах КСО та підвищенням рівня повідомлення про випадки сексуального насильства.

Дослідження Santelli et al.⁸ (2019) підтверджує, що комплексна сексуальна освіта, на відміну від програм утримання, асоціюється зі зниженням сексуально ризикованої поведінки, рівня насильства у підліткових стосунках та небажаних вагітностей. У роботах Goldfarb і Lieberman⁹ (2021) наголошується, що КСО сприяє формуванню гендерної рівності та ненасильницьких моделей поведінки, що є ключовим фактором профілактики сексуального насильства.

Монографічне дослідження WHO¹⁰ (2020) демонструє, що країни з інституціоналізованою КСО мають значно нижчі показники сексуальної експлуатації дітей. Аналогічні висновки містяться у дослідженні Leung et al.¹¹ (2022), де доведено, що інтеграція КСО у шкільні програми позитивно впливає на психологічну безпеку учнів та рівень довіри до інституцій захисту.

Український науковий контекст представлений роботами Марченко А.¹² (2020), Петрунько О.¹³ (2021) та Мельничук В.¹⁴ (2023), у яких

⁶ Finkelhor D., Turner H., Shattuck A. Prevalence and correlates of childhood sexual abuse. *Journal of Adolescent Health*. 2020. Vol. 66(1). P. 3–11.

⁷ Walsh K., Zwi K., Woolfenden S. School-based education programmes for the prevention of child sexual abuse. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. 2021. № 4.

⁸ Santelli J. et al. Abstinence-only-until-marriage policies and adolescent health outcomes. *American Journal of Public Health*. 2019. Vol. 109(1). P. 52–58.

⁹ Goldfarb E., Lieberman L. Three decades of research: The case for comprehensive sex education. *Journal of Adolescent Health*. 2021. Vol. 68(1). P. 13–27.

¹⁰ World Health Organization. Preventing sexual violence against children. Geneva: WHO, 2020. 180 p.

¹¹ Leung H. et al. Comprehensive sexuality education and youth well-being. *The Lancet Child & Adolescent Health*. 2022. Vol. 6(4). P. 255–263.

¹² Марченко А. П. Комплексна сексуальна освіта як чинник безпеки дитини. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 45–56.

констатується фрагментарність державної політики у сфері сексуальної освіти та відсутність єдиної доказової моделі профілактики сексуального насильства в закладах освіти. Дисертаційне дослідження Костюк І.¹⁵ (2021) доводить, що педагоги не володіють достатніми компетентностями для роботи з темами згоди, гендеру та сексуального насильства.

У міжнародних порівняльних дослідженнях UNICEF Innocenti¹⁶ (2020) та Meinck et al.¹⁷ (2023) підкреслюється, що найефективнішими є підходи, засновані на правах дитини, участі молоді та міжсекторальній координації освіти, охорони здоров'я і соціального захисту.

Дослідження ГО «Дівчата» «Жінки та стигма»¹⁸ показує, що через війну та її соціальні наслідки посилилися патріархальні стереотипи щодо ролі жінок і ставлення до жіночого здоров'я, що сприяє подальшій стигматизації та зниженню здатності дівчат і молоді відкрито обговорювати питання репродуктивного здоров'я та гендерної ідентичності.

У травні–жовтні 2024 року ГО «Дівчата» разом із World Vision провели загальнонаціональне дослідження «Гендерно обумовлене насильство в Україні в умовах війни»¹⁹, яке показало зростання ризиків насильства щодо жінок і дівчат і зміни в поведінці та соціальному сприйнятті унаслідок військового конфлікту.

Таким чином, сучасна наукова література та дослідження переконливо свідчать, що комплексна сексуальна освіта є доказово ефективним інструментом профілактики сексуального насильства, однак її реалізація потребує системності, нормативного закріплення та професійної підготовки фахівців. Останні публікації акцентують увагу на необхідності раннього, поетапного та вікововідповідного впровадження КСО як ключового чинника формування знань, навичок самозахисту, критичного мислення та усвідомлення меж згоди. Дослідження демонструють, що програми, інтегровані в національні

¹³ Петрунко О. В. Сексуальне насильство над дітьми: соціально-психологічні аспекти. Київ: Ніка-Центр, 2021. 312 с.

¹⁴ Мельничук В.О. (дисертація PhD, 2023). Соціальна профілактика залучення підлітків до комерційного сексу у закладах загальної середньої освіти. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0823U100730?utm>

¹⁵ Костюк І. М. Підготовка педагогів до профілактики сексуального насильства : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2021.

¹⁶ UNICEF Innocenti Methodological Brief 2020. URL: <https://www.unicef.org/innocenti/media/6391/file/UNICEF-Methodological-Briefs-Evidence-Synthesis-Brief-1-2020.pdf?utm>

¹⁷ Meinck F., Fry D., Shenderovich Y. Global prevalence of child sexual abuse. *Child Abuse & Neglect*. 2023. Vol. 139.

¹⁸ ГО «Дівчата». Дослідження «Жінки та стигма». *Divchata.org*, 2025. URL: <https://divchata.org/studies/doslidzennia-zinki-ta-stigma>

¹⁹ ГО «Дівчата» і World Vision. «Гендерно обумовлене насильство в Україні в умовах війни». 2024. URL: <https://divchata.org/studies/genderno-obumovlene-nasilstvo-v-ukrayini-v-umovax>

навчальні плани й підкріплені підготовкою педагогів та методичними матеріалами, мають значно вищу ефективність у зниженні факторів ризику сексуального насильства.

Порівняльні аналізи національних моделей (Швеція, Нідерланди, Франція, Німеччина, Велика Британія, країни Африки та Азії) підтверджують, що найуспішнішими є підходи, засновані на правах дитини, гендерній рівності, участі дітей і молоді у формуванні політик, а також на відкритому обговоренні складних тем. Водночас публікації вказують на значні бар'єри: опір з боку консервативних груп, недостатню політичну волю, брак підготовлених кадрів, фрагментарність законодавства та слабку координацію між секторами.

Окрему увагу в новітніх дослідженнях приділено класифікації втручань за рівнем доказовості (ефективні, перспективні, розумні, такі, що потребують додаткових досліджень, та неактивні/шкідливі). Це дозволяє відмовлятися від ідеологічно зумовлених, але неефективних моделей (наприклад, програм виключно утримання) на користь підходів, підтверджених емпіричними даними. Також зростає інтерес до теорії змін як інструменту стратегічного планування, моніторингу та оцінки впливу програм з профілактики сексуального насильства.

1. Міжнародний досвід та освітні інновації у сфері профілактики сексуального насильства

Міжнародні підходи до профілактики сексуального насильства базуються на правах дитини, підтверджених Конвенцією ООН про права дитини. Ключовими рамковими документами є Стандарти сексуальної освіти ВООЗ (2010), Міжнародні технічні рекомендації ЮНЕСКО (2018), пакет стратегій INSPIRE, структура RESPECT та модель національного реагування WePROTECT.

Ці документи підкреслюють необхідність раннього, поетапного та віковідповідного впровадження КСО, інтегрованої в національні навчальні плани. Доведено, що такі програми сприяють формуванню навичок самозахисту, усвідомлення меж згоди, критичного мислення та гендерної рівності.

Сексуальне насильство – це порушення прав людини та проблема суспільної охорони здоров'я, яка має серйозні наслідки для світового здоров'я та розвитку. Обізнаність про характер та масштаби проблеми зросла, та докладаються значні зусилля для подолання усіх форм насильства по відношенню до дітей²⁰.

²⁰ Дрозд І. Освіта про сексуальність як чинник здоров'я дітей та молоді. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. Вип. 9. С. 4–7.

Важливі події містять міжнародні угоди з метою припинення насильства по відношенню до дітей до 2030 року в межах цілей сталого розвитку; розробку міжвідомчого пакету з семи науково обґрунтованих стратегій профілактики, відомого як INSPIRE; а також створення Глобального партнерства з припинення насильства по відношенню до дітей. Для вирішення проблеми швидко зростаючого неправомірного використання інформаційних та комунікаційних технологій для сексуальної експлуатації дітей був сформований Глобальний альянс WePROTECT, та країни керуються його Моделлю національного реагування. Все частіше зусилля з припинення насильства по відношенню до жінок та дітей взаємопов'язані та підкріплюють один одного, як вказано в структурі RESPECT. Фонд Oak Foundation нещодавно профінансував важливу роботу із запобігання сексуального насильства по відношенню до дітей, та був розроблений новий важливий індекс для вимірювання повноти національних відповідних заходів²¹.

Сексуальна освіта має розпочинатися рано та відповідати вікові та розвитку учнів і здійснюватися поетапно. Це допомагає учням краще засвоїти концепції, які вони розглядають, навчитися приймати обґрунтовані рішення, зрозуміти тему сексуальності та виробити по мірі дорослішання навички критичного мислення. Ранній початок КСО дуже важливий, оскільки у дітей та підлітків варто своєчасно сформувати конкретні знання та навички. Із 155 країн, за даними UNESCO, 85% повідомляють, що мають офіційну політику (а у деяких випадках закони чи система нормативно-правових актів) з питань сексуальної освіти. Загалом 87 країн повідомляють, що у них прийнята політика відносно організації «освіти з питань ВІЛ та сексуальної освіти на основі життєвих навичок» як у початковій, так і у середній школі. 30 країн заявили, що проводять таку політику лише на рівні середньої освіти. Решта країн говорить про наявність у них загальної нормативно-правової бази, куди входять закони, постанови, нормативні акти та політика, які забезпечують доступність сексуальної освіти. Отже, з цього випливає, що лише в деяких країнах прийнята спеціальна національна політика із сексуальної освіти²².

Приблизно дві третини країн повідомляють, що у них сексуальну освіту в тій чи іншій формі надають 76%–100% шкіл – зазвичай називають це уроками формування життєвих навичок чи навчанням з питань сексуального та репродуктивного здоров'я і профілактики ВІЛ.

²¹ Дрозд І. Освіта про сексуальність як чинник здоров'я дітей та молоді. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. Вип. 9. С. 4–7.

²² Кравченко І. Сучасні проблеми сексуальної освіти підлітків. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. Вип. 8(78). С. 62–69.

85% країн відмітили, що зміст та тематика сексуальної освіти включені у загальнонаціональну шкільну програму. Так, наприклад на Ямайці, навчальна програма «освіта з питань сімейного життя та здоров'я» декілька раз переглядалась та оновлювалась з урахуванням різних сторін, включаючи релігійні організації. Оновлення програми, обґрунтоване появою нових даних та необхідністю реагувати на актуальні медико-соціальні проблеми, проходило з участю профільних спеціалістів, педагогів та технічних експертів, які представляють широке коло зацікавлених сторін²³.

У Лаоській Народно-Демократичній Республіці нещодавно проведений аналіз навчальної програми розвитку життєвих навичок на предмет відповідності міжнародним рекомендаціям виявив недолік матеріалу за такими темами, як гендер, права, сексуальна поведінка та справедливі соціальні норми²⁴.

В Швеції прийняті на національному рівні методичні керівництва рекомендують в межах сексуальної освіти висвітлювати широке коло тем, але як саме ці теми будуть додані в плани уроків залишається на розсуд самих шкіл (див. рис. 1)²⁵.

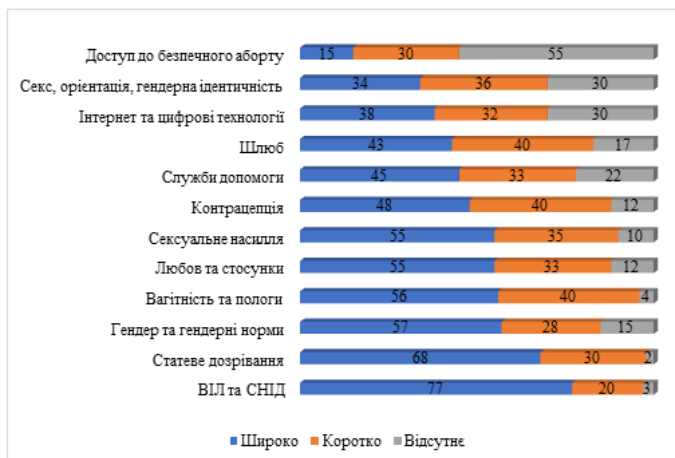

Рис. 1. Ступінь залучення основних тем КСО у навчальні програми середньої школи, за даними країн

²³ Кравченко І. Сучасні проблеми сексуальної освіти підлітків. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. Вип. 8(78). С. 62–69.

²⁴ Кришталь В. В., Григорян С. Р. Сексологія. Харків: Акад. сексуал. дослід., 1999. 1152 с.

²⁵ Там само.

У Намібії відповідно до втіленої у 2011 році політики школи повинні мати спеціального педагога з викладання життєвих навичок. Ці викладачі працюють на повну ставку та постійно проходять підготовку; доля навчених педагогів зросла з 42% у 2017 році до 70% у 2019 році. Оскільки навчання життєвим навичкам інтегровано у шкільну програму та є підготовлені викладачі, дана тема отримала необхідну увагу, визнання та легітимність²⁶.

У Киргизстані з 2018 року в межах професійної підготовки майбутніх педагогів вчать проводити класні години зі здорового способу життя, які в тому ж році стали обов'язковими для шкіл²⁷.

Дослідження в Чилі підкреслює важливість забезпечення викладачів якісними навчально-методичними матеріалами. Більшість вчителів воліє до лекційних методів викладання та за різними причинами старається уникати делікатні теми, такі як гендер, багатообразність та сексуальне насильство. Інше дослідження, вже пізніше, показало, що при наявності підтримки та якісних позаурочних планів, вчителі перестають уникати складних тем та усвідомлюють необхідність враховувати гендерний аспект при викладанні предмету²⁸ [4, с. 457].

В ЮАР вчителям роздають поурочні плани зі сценарієм занять. Ці позаурочні плани розроблені на основі МТРСО та призвані допомогти вчителям у викладанні ряду важливих тем у відповідності до єдиної методики. Хоча педагоги також проводять спеціальне навчання, готові сценарії уроків допомагають їм планувати та проводити заняття, а також надають необхідну впевненість для обговорення «незручних» тем²⁹.

Щоб КСО було доступне кожному учневі в Китаї, організація Marie Stopes International розробила інтернет платформу You & Me. На ній зацікавленим педагогам, які мають базові навички викладання, пропонують безкоштовну підтримку в проведенні занять сексуальної освіти, а також надають плани уроків, презентації, демонстраційні відеоролики, мультфільми та інтерактивні ігри.

У Камеруні ентузіазм відносно сексуальної освіти та її відкрите обговорення на політичному рівні не знайшли відображення в практиці на місцях, де її не хотіли втілювати. Для вирішення проблеми була розпочата серйозна робота із залучення та інформування основних

²⁶ Кришталь В. В., Григорян С. Р. Сексологія. Харків: Акад. сексуал. дослід., 1999. 1152 с.

²⁷ Там само.

²⁸ Кришталь В. В., Григорян С. Р. Сексологія. Харків: Акад. сексуал. дослід., 1999. 1152 с.

²⁹ Кравець В.П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості: Монографія. В.П. Кравець. Тернопіль:ТНПУ, 2008. 234 с.

гравців сектору комунікацій. Так, була створена інформаційна платформа для журналістів та інфлюенсерів за питаннями сексуальної освіти, а мережа місцевих радіостанцій стала допомагати розвіювати дезінформацію за цією темою³⁰.

У Пакистані проводились роз'яснювальні роботи з місцевими спільнотами та надавали їм необхідну допомогу, що дозволило реалізувати масштабні програми сексуальної освіти в чотирьох провінціях. Особливу увагу приділили тому, щоб програми враховували місцевий колорит: для цього в основу змістовної частини були покладені результати дослідження на рівні місцевих спільнот, а при плануванні програм враховувались соціальні та культурні бар'єри, які перешкоджали втіленню сексуальної освіти³¹.

Швеція має довгу історію сексуальної освіти. Предмет про статеві стосунки став обов'язковим у 1955 році, хоча перші уроки відбувалися ще на початку ХХ століття у школі для дівчат у Стокгольмі. Шведи вважають, що дітей потрібно знайомити з сексуальністю вже з 3–5 років. Вони починають цей процес з ознайомлення з дитячими назвами статевих органів: *snorr* і *snippra*. Для цього зокрема використовують навчальні відеоролики. Основна частина курсу сексуальної освіти припадає на 5, 8 і 9 класи. У 5 класі, коли більшості дітей 11 років, їм розповідають про статеве дозрівання, розвиток тіла і мастурбацію. У 8 класі більше уваги приділяють функціонуванню тіла та хворобам, які передаються статевим шляхом. А в 9 класі уроки частіше присвячують стосункам. Окремо приділяють увагу питанню згоди³².

З появою ВІЛ/СНІДу в 1996 році у Франції почали навчати дітей способів захисту від інфекції. Обов'язковою сексуальна освіта стала у 2001 році. Відтоді у школах проводять щонайменше три заняття на рік, починаючи з шести років. Через вплив консерваторів для викладання часто залучають священників, але також запрошують фахівців і навіть батьків. З 2011 року, під впливом феміністичного руху, у програмі з'явилося поняття «гендер». Старшокласники обговорюють різноманітність сексуальних ідентичностей, а також навчаються використовувати контрацептиви³³.

³⁰ Локшина О. Європеїзація освіти в Україні. *Емпіричні дослідження для реформування освіти в Україні*: Збірник матеріалів I Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (11 лютого 2017 р.). Київ–Дрогобич: ТзОВ «Трек-ЛТД», 2017. С. 98–101.

³¹ Там само.

³² Дослідження: досвід західних країн з сексуальної освіти. EdEra. 2024. 13 с.

³³ Там само.

Сексуальна освіта в Нідерландах є прикладом для багатьох країн завдяки своїй ефективності та систематичності. Діти починають дізнаватися про сексуальність з 4 років через дві основні програми: «Relationship and Sexuality» (R&S) для дітей 4–12 років і «Long Live Love» (LLL) для підлітків 13–15 років. Програми містять уроки про любов, стосунки, контрацепцію та захищений секс. Програми оновлюються кожні 5–10 років, щоб залишатися актуальними. Особливість нідерландського підходу – це повага до особистості та відкритість в обговоренні будь-яких тем. Безоплатні контрацептиви та наявність їх у школах – також частина підходу³⁴.

У середині 1990-х років у Німеччині прийняли Акт допомоги щодо вагітності та сімейного життя, який запровадив обов'язкові програми сексуальної освіти. Дітей починають навчати сексуальної освіти з 9 років у межах предметів громадянство, релігія, етика та біологія. Фахівці розробляють курси, які охоплюють обговорення сексуальної згоди, гендерних ролей та різноманіття сексуальних уподобань. У вересні 2016 року зміни до навчальної програми охопили виховання поваги до спільноти ЛГБТК+ та одностатевих стосунків. Дослідження показують позитивні результати: відсоток підлітків, які використовують контрацепцію під час першого сексуального контакту, значно зріс, а кількість підліткових вагітностей зменшилась³⁵.

Ще у 2008 році уряд анонсував обов'язкову сексуальну освіту в Англії. Проте відповідне законодавче рішення ухвалили тільки в березні 2017. Нова програма SRE (Sex and Relationships Education) враховує сучасні виклики, такі як обмін інтимними зображеннями та недоліки навчання за порнографією. Раніше навчання обмежувалося біологічними аспектами та вихованням поваги до шлюбу, але викладачі часто не були готові обговорювати інтимні теми. Завдяки десятирічній Стратегії щодо підліткової вагітності, запущеній у 1999 році, Англії вдалося знизити рівень підліткової вагітності до найнижчого з кінця 1960-х років. Кампанія поєднувала чотири напрями: співпрацю владних органів, покращення SRE та доступності контрацептивів, національні кампанії для підлітків і батьків, а також підтримку молодих сімей. У межах кампанії «Sex. Rethinking about it enough?» підлітків навчали протистояти тиску однолітків, розповідали про контрацептиви та телефонні лінії допомоги. Батьків заохочували говорити з дітьми про сексуальні питання через ініціативу Time to Talk. Успіх стратегії привернув увагу ВООЗ, яка звернулася до Елісон Гедлі для розробки глобальної кампанії боротьби з підлітковою вагітністю. У Шотландії

³⁴ Дослідження: досвід західних країн з сексуальної освіти. EdEra. 2024. 13 с.

³⁵ Там само.

нову програму SRE затвердили у 2014 році, а в Північній Ірландії кожна школа розробляє свою методику сексуальної освіти³⁶.

Сексуальна освіта в Америці обговорюється ще з кінця XIX століття. Перший посібник із сексуальної освіти для старшокласників було оприлюднено у 1922 році. Проте справжні зміни сталися після сексуальної революції 60-х років. Велика цікавість до сексуальної свободи призвів до введення програми утримання від сексу до шлюбу (AOUM) у 1981 році, яка отримала суттєве фінансування у 1996 році. AOUM навчала підлітків, що збереження цноти до шлюбу – єдиний правильний шлях. Контрацептиви згадували лише для демонстрації їхньої неефективності. Ця політика часто супроводжувалася неадекватними методами, як-от лекції з криками та порівняннями дівчат із використаним скотчем. Експерти критикували AOUM за її неефективність та небезпечність. Дослідження 2004 року показало, що більшість програм AOUM містили неправдиву інформацію про здоров'я, презервативи та гендерні стереотипи. Американську модель сексуальної освіти здебільшого критикують за її консервативний підхід і не рекомендують для наслідування іншим країнам³⁷.

Сексуальна освіта в Польщі була вперше запроваджена у 1973 році як частина курсу «Виховання для життя в сім'ї» (*wychowanie do życia w rodzinie*). Однак через вплив католицької церкви курс був скасований. Знову в програму освіти цей предмет внесли у 2007 році. Водночас відбуваються протести проти сексуальної освіти, організовані радикальними групами. Ті вважають, що такі уроки підвищують інтерес до порнографії й сексуальних контактів серед підлітків. Викладачі сексуальної освіти часто мають релігійне або особисте бачення теми, що може вплинути на якість навчання. З 2009 року сексуальна освіта стала обов'язковою для учнів з 12 років. Ставлення до сексуальної освіти залишається неоднозначним, а іноді навіть негативним. Нерідко сексуальне виховання зводиться до аспекту фізіології та будови тіла³⁸.

Отже, деякі країни вже зараз можуть продемонструвати позитивні результати упровадження КСО. Наприклад, Швеції вдалося досягти того, що молодь усвідомлює сексуальне розмаїття сучасного світу, не сприймає секс як щось гріховне, свідомо ставиться до взаємності у стосунках і особистої безпеки. Крім того, одне з досліджень показало, що шведи та шведки віком 16–25 років отримали всю необхідну інформацію про статеве життя саме в школі. А в Нідерландах

³⁶ Дослідження: досвід західних країн з сексуальної освіти. EdEra. 2024. 13 с.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

статистика показує, що більшість підлітків вважає свій перший статевий досвід приємним, 90% з них використовують захист, а рівень підліткової вагітності один з найнижчих у світі – лише 5 випадків на 1000 дівчат.

2. Інституційні та психолого-педагогічні стратегії захисту дітей від сексуального насильства

Нові систематичні огляди та оригінальні дослідження про те, «що працює» для подолання сексуального насильства дітей та реагування на них, оприлюднені в 2016 по 2020 роки, та були виявлені в результаті систематичного пошуку в десяти дослідницьких базах даних, «сірій літературі» та публікаціях, рекомендованих експертами-практиками. Огляд містив експериментальні оцінки, а також якісні дослідження втручання та дій проти сексуального насильства дітей. Вони були перевірені на відповідність та якість з використанням заздалегідь узгоджених критеріїв оцінки. Загальна кількість результатів досліджень різних втручань була розділена на наступні п'ять категорій³⁹:

1. Ефективно. Програми, які були ретельно оцінені під час як мінімум двох досліджень високої чи середньої якості з використанням експериментального чи квазі-експериментального дизайну, та які продемонстрували статистично значимий вплив на ставлення чи поведінку по відношенню до сексуального насильства дітей та формалізовані в тій чи іншій ступені, де зовнішні сторони можуть відтворити програму; або втручання було рекомендовано після високоякісного мета-аналізу та систематичних обзорів результатів декількох оцінок.

2. Перспективно. Програми, які потребують в подальшому досліджень у контексті, коли є хоча б одне експериментальне чи квазі-експериментальне дослідження високої чи середньої якості, яке демонструє статистично значимий вплив на сексуальне насильство дітей; чи існує одне експериментальне чи квазі-експериментальне дослідження високої чи середньої якості, яке демонструє статистично значимий вплив на фактори ризику чи захисні фактори сексуального насильства дітей.

3. Розумно. Коли в глобальних договорах чи резолюціях втручання визначене як критичне для зниження рівня насильства по відношенню до дітей; або втручання було продемонстроване якісними чи спостережливими дослідженнями як ефективно у зниженні сексуального насильства над дітьми.

³⁹ Маркова М. В. Психопрофілактика по рушення функціонування студентської сім'ї: медико-психологічні аспекти : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора медичних наук. 19.00.04 медична психологія. Харків, 2007. 368 с.

4. Необхідне додаткове дослідження. Програми з обмеженою доказовою базою, тому що вони нові, а фактичні дані лише з'являються; це програми, оцінка яких може бути ускладнена, але є деякі дані, які можна використовувати для цілей моніторингу та оцінки. Віднесення програми до категорії тих, які потребують додаткових досліджень дозволяє нам зрозуміти, що робиться на місцях, особливо в умовах, коли ресурсів/ можливостей для оцінки може сильно не вистачати та де нічого, мабуть не було зроблено раніше. Залучення таких програм допомагає визначити галузі, у яких є практичний досвід, який вказує на очевидну необхідність досліджень.

5. Неактивно/шкідливо. Якщо дослідження не показує позитивного впливу чи має негативні наслідки.

Не існує фіксованої схеми для подолання сексуального насильства. Багато було досягнуто за 30 років, які пройшли від моменту реалізації Конвенції про права дитини, та використання більш якісних даних та досліджень, розширення співробітництва та партнерських стосунків і посилення голосу самих дітей були одними з ключових інгредієнтів змін.

Теорія змін використовує структурований та орієнтований на результат підхід до визначення проблеми у контексті того, що необхідно змінити. Це може сприяти чесному та заснованому на фактах спільному діалогу для визначення перешкод на шляху до змін, процесів їх подолання та того, що нам необхідно досягти. Її можна використовувати для полегшення опису, для узгодження процесу змін, для допомоги в плануванні та оцінці результатів. Її також можна пов'язати з джерелом доказів, які можуть бути корисними при спробі покращити підходи, які засновані на доказах.

Модель, яка показана на діаграмі нижче, призначена для співпраці досягненню консенсусу при плануванні, керуванні, реалізації та моніторингу відповідних мір. В основі моделі лежить точка зору на права дітей, які закріплені в Конвенції про права дитини та міжнародних стандартах, та розумінні того, що насильство можна подолати та попередити. Вона заснована на соціально-екологічній теорії, визнаючи, що дії з припинення всіх форм насильства по відношенню до дітей повинні враховувати індивідуальні, взаємні, суспільні, організаційні та структурні ризики й фактори, які сприяють насильству. Отже модель наступна⁴⁰:

⁴⁰ Марченко А. Питання сексуальної освіти в українській школі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2019. Вип. 29. С. 290–295.

1. Вплив: дівчата та хлопці всіх вікових категорій зростають вільними від сексуального насильства. А ті, хто дійсно зазнав сексуальне насильство отримують більш широкий доступ до догляду, підтримці, правосуддю та іншим послугам, необхідних для забезпечення фізичного, психічного та соціального благополуччя.

2. Результати: особи, які контактують з дітьми в будь-яких умовах та контекстах, захищені від сексуального насильства; покращення результатів профілактики та реагування з боку скоординованих багато секторних ключових служб та суспільств; соціальні умови, структурна нерівність, переконання, модулі поведінки та практики, які дозволяють скоювати сексуальне насильство дітей, більше не існує; умови та норми поведінки сприяють гендерній рівності, повазі до дітей, їх здоровому розвитку та здатності до здорових та рівноправних інтимних стосунків.

3. Висновки: злочинці переслідуються, виявляються, позбавляються доступу до дітей, отримують відповідні санкції, та не допускається скоєння подальших правопорушень; діти, які зазнали сексуального насильства не криміналізовані, знаходяться під ефективним захистом та отримують допомогу у відновленні та реінтеграції; діти знають як розпізнати сексуальне насильство, а хлопці та дівчата можуть напряду отримувати доступ до інформації, допомозі та підтримці; родини, колеги, спільноти та професіонали з усіх секторів володіють знаннями, ресурсами та мотивацією для прийняття ефективних мір з подолання та реагування; повага до різноманіття. Виявляються діти, які знаходяться в уразливому стані, та приймаються ефективні міри для зниження ризиків та подолання сексуального насильства і експлуатації; ключові групи населення частіше дізнаються про попередження сексуального насильства над дітьми.

4. Дії: сприятливе середовище: реалізувати національні стратегії, призвести закони у відповідність з міжнародними стандартами та забезпечити їх дотримання, а також інвестувати ресурси; регулювати запит та попереджати повторні злочини; створювати безпечні умови та заклади; надання послуг: нарощувати потенціал для послуг та інвестувати ресурси для профілактики та реагування; покращувати залучення, захист та звітування перед батьками; соціальні та поведінкові зміни: усувати ризики та рухливі сили в контексті та підвищувати стійкість; змінити соціальні норми та поведінку, які підтримують гендерну нерівність та сексуальне насильство над дітьми; підтримувати батьків та опікунів з метою профілактики та захисту.

5. Бар'єри: відсутність політичної волі та доказів. Поганий правовий захист, політика та ресурси; обмежена увага до правопорушників та залученню їх до відповідальності; погана координація та потенціал

системи захисту дітей, захисту здоров'я, освіти, правосуддя та відповідних мір суспільства; обмежена увага до голосу дитини, особливо постраждалих, та її найкращим інтересам при прийнятті рішень та політики; соціальні норми та практики, які підтримують сексуальне насильство.

6. Проблеми: сексуальне насильство щодо дітей та підлітків з боку дорослих, в тому числі опікунів, інших дорослих та однолітків, у домашніх умовах, в школі, громаді, на робочому місці, у засобах масової інформації, в онлайн-середовищі, у жилих приміщеннях, системі правосуддя, в релігійних організаціях, подорожах, туризмі, спорті та на відпочинку, а також в умовах військового конфлікту, переміщення, міграції, біженства чи надзвичайних ситуаціях.

В багатьох країнах боротьба з сексуальним насильством та розроблення стратегії і програми КСО в школах здійснюється із активним залученням дітей та молоді. Наприклад,

В Індонезії створений форум «Піонер та репортер» з метою залучення дітей приймати участь в плануванні розвитку КСО на рівні села, району, міста та провінції. З дітьми консультувались при розробці національної стратегії сексуальної освіти в країні⁴¹.

У Камбоджі, з 2013 року було створено чотири технічні робочі групи для розробки та реалізації національного плану дій з попередження насильства та реагування на нього. З дітьми та молоддю консультувались з питань змісту, реалізації та моніторингу національної стратегії через робочі групи, конференції та інші заходи, які проводяться в Камбоджі⁴².

У Хорватії старшокласники, які відвідали фокус-групу, організовану Управлінням омбудсмена у справах дітей, запропонували провести в школах опитування, щоб вивчити точку зору учнів на вік згоди. Опитування за участю 2500 дітей та молоді показало, що 95% дітей вважають вік згоди на секс (14 років) занадто низьким. Мережа молодих радників омбудсмена у справах дітей, яка містила 20 учасників, використовувала дані результати, аби виступити за зміни. Діти висловлювали свої погляди, а дорослі передавали їх особам, які

⁴¹ Марченко А. Питання сексуальної освіти в українській школі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2019. Вип. 29. С. 290–295.

⁴² Міжнародні стандарти сексуальної освіти / Дарина Мізіна. Гендер в деталях. 29 січня 2018. URI: <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/seksualnist/mizhnarodnistandarti-seksualnoi-osviti-134351.html>

приймають рішення. У 2012 році в кримінальний кодекс були внесені зміни, відповідно до яких вік згоди підняли до 15 років⁴³.

«Зсуваючи кордони» – це шкільна програма, яка поєднує просвітництво з питань гендерного насильства та ситуативного попередження злочинності, взаємодією зі злочинцями та постраждалими. Навчальний план шкільної програми присвячений правовим наслідкам насильства під час побачень, гендерній рівності та здоровим стосункам. Це підтримується втручанням у приміщеннях, коли учні та вчителі визначають «червоні прапорці», де частіше за все відбуваються насильство та домагання, розташовують знаки та посилюють нагляд з боку дорослих у цих місцях. Учні, студенти, які скоїли акти насильства отримують часові заборонені накази⁴⁴.

До дій щодо підтримки сприятливого освітнього безпечного середовища відносять⁴⁵:

1. Реалізовувати національні стратегії та політику, узгоджувати та забезпечувати дотримання законів з національними стандартами та інвестувати ресурси. Законодавство, яке забезпечує виконання обов'язків з Конвенції ООН про права дитини та інших відповідних зобов'язань. Мінімальний вік вступу до шлюбу встановлений законом 18 років. Глобальна гармонізація законів про сексуальне насильство по відношенню до дітей, як у моделі національного реагування WePROTECT. Правосуддя з урахуванням інтересів постраждалих та дітей. Протоколи національної політики по ідентифікації, оцінці, звітності та реагуванню.

2. Регулювати запит та попереджати повторні злочини. Судове переслідування та кримінальні санкції по відношенню дорослих правопорушників. Перенаправити дітей, які скоїли сексуальний злочин, з під наглядом. Лікування дітей з небезпечною сексуальною поведінкою.

3. Створювати безпечне середовище та інститути. Маніпулювання фізичним середовищем для підвищення безпеки. Підходи для всієї школи, направлені не лише на насильство з боку однолітків та партнерів, але й на насильство, яке скоюється вчителями та іншим педагогічним персоналом, а також на загальну безпеку будови. Використання технологій, кнопок для виявлення та повідомлення в онлайн режимі про насильство, призводить до збільшення кількості публічних повідомлень, а також до виявлення та віддалення матеріалів, які містять форми

⁴³ Міжнародні стандарти сексуальної освіти / Дарина Мізіна. Гендер в деталях. 29 січня 2018. URI: <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/seksualnist/mizhnarodnistandarti-seksualnoi-osviti-134351.html>

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Петрунько О.В. Актуальні проблеми сексуального виховання підлітків. Петрунько О.В. К.: ДЦССМ, 2004. 237 с.

насильства над дітьми чи шкідливих матеріалів. Політика та система захисту дитячих та суспільних організацій, релігійних об'єднань та спорту. Залучення приватного сектору та спільнот у створенні безпечного середовища.

ВИСНОВКИ

Світова спільнота занепокоєна та намагається втілити в освітні програми сексуальну освіту. В деяких країнах це вдається та згодом демонструє гарні показники обізнаності молоді у своїх правах, сексуальності, гендерної ідентичності, гендерної рівності. Однак у більшості країн, на жаль, ми бачимо невтішні показники. Хоча спроби втілити сексуальну освіту в шкільну програму були, однак вони не увінчалися успіхом.

Результати аналізу останніх публікацій та досліджень дають підстави стверджувати, що сексуальне насильство щодо дітей є складною багатовимірною проблемою, подолання якої можливе лише за умови системного, довгострокового та міжсекторального підходу. Комплексна сексуальна освіта, інтегрована у національні освітні політики та підкріплена підготовкою педагогів, участю дітей і молоді, а також підтримкою спільнот, є одним із найефективніших інструментів первинної профілактики.

Міжнародний досвід переконливо демонструє, що упровадження КСО, її відповідність віковим та культурним особливостям, орієнтація на права людини і гендерну рівність сприяють зниженню рівня сексуального насильства, підвищенню рівня використання захисних практик та формуванню здорових і рівноправних стосунків. Водночас відсутність політичної волі, доказової бази та належної координації залишається ключовим викликом для багатьох країн.

Таким чином, подальші зусилля мають бути спрямовані на розширення доказових програм, посилення нормативно-правових механізмів захисту дітей, інвестування в підготовку педагогів і спеціалістів, а також на активне залучення самих дітей до розроблення, реалізації та оцінки політик і програм у сфері КСО та запобігання сексуальному насильству.

Отже, формування безпечного та сприятливого освітнього середовища потребує комплексної державної політики, інвестицій у профілактику й реагування, розвитку міжсекторальної співпраці та впровадження програм з КСО, заснованих на доказах. Інтеграція комплексної сексуальної освіти як елементу первинної профілактики є одним із ключових чинників зниження сексуального насильства щодо дітей і підлітків та забезпечення їхнього сталого фізичного, психічного і соціального благополуччя.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена комплексному аналізу міжнародних та національних стандартів форм і методів запобігання сексуального насильства, з особливим акцентом на роль комплексної сексуальної освіти (КСО) як науково обґрунтованого та найбільш ефективного інструменту первинної профілактики. У роботі розглянуто ключові глобальні ініціативи та рамкові документи, зокрема: стандарти сексуальної освіти ВООЗ (2010), Міжнародні технічні рекомендації ЮНЕСКО (2018), пакет стратегій INSPIRE, структуру RESPECT, Глобальний альянс WePROTECT, а також цілі сталого розвитку ООН щодо припинення насильства щодо дітей до 2030 року.

На основі даних сучасних досліджень (UNFPA 2020, OSCE 2019, HBSC 2024, UNICEF 2008, Центр гідності дитини УКУ 2021) висвітлено реальну ситуацію в Україні: високі показники гендерно зумовленого насильства, сексуальної експлуатації дітей, булінгу (40% дитячих самогубств пов'язані з булінгом), низький рівень обізнаності молоді щодо репродуктивного здоров'я, прав людини, сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (SOGI).

Особливу увагу приділено бар'єрам впровадження комплексної сексуальної освіти в українських школах: суспільній стигмі, недостатній підготовці педагогів і психологів, відсутності єдиних методичних матеріалів, консервативним поглядам частини громадськості та браку системної державної політики.

У статті наведено приклади успішних міжнародних практик (Швеція, Ямайка, країни ЄС), де КСО інтегрована в обов'язкові програми з раннього віку, та запропоновано рекомендації щодо адаптації цих підходів до українського контексту: розробка віково-адаптованих програм, обов'язкове підвищення кваліфікації вчителів і шкільних психологів, залучення батьків і громадськості, моніторинг ефективності та створення міжсекторальної координації.

Отримані висновки можуть бути використані для розроблення національної стратегії впровадження комплексної сексуальної освіти, оновлення освітніх стандартів, створення методичних посібників та тренінгових програм для фахівців освіти і соціальної сфери з метою суттєвого зниження рівня сексуального насильства та покращення емоційної та фізичної безпеки дітей і молоді в Україні.

Література

1. Technical Reports and Document OSCE-led survey on violence against women: Ukraine. OSCE. 2019. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/2019_osce_survey_on_violence_against_women_in_ukraine.pdf
2. UNESCO. *International technical guidance on sexuality education: An evidence-informed approach*. 2018. Paris: UNESCO, 2018. 139 p. URL: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/reproductive-health/sexual-health/international-technical-guidance-on-sexuality-education.pdf?sfvrsn=10113efc_29&download=true
3. Sexuality education an imperative for children and young people in a world affected by AIDS. 2018. URL: <https://www.unaids.org/en/resources/presscentre/featurestories/2009/december/20091210unescosexed>
4. INSPIRE Handbook: action for implementing the seven strategies for ending violence against children. Женева : Всесвітня Організація Охорони Здоров'я, 2018. 304 с. URL: <https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/4a0cfd3a-30b0-403a-a55c-80a577f5f108/content>
5. Global Strategic Response to end child sexual exploitation & abuse online. URL: <https://www.weprotect.org/resources/frameworks/global-strategic-response/?utm>
6. Finkelhor D., Turner H., Shattuck A. Prevalence and correlates of childhood sexual abuse. *Journal of Adolescent Health*. 2020. Vol. 66(1). P. 3–11.
7. Walsh K., Zwi K., Woolfenden S. School-based education programmes for the prevention of child sexual abuse. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. 2021. № 4.
8. Santelli J. et al. Abstinence-only-until-marriage policies and adolescent health outcomes. *American Journal of Public Health*. 2019. Vol. 109(1). P. 52–58.
9. Goldfarb E., Lieberman L. Three decades of research: The case for comprehensive sex education. *Journal of Adolescent Health*. 2021. Vol. 68(1). P. 13–27.
10. World Health Organization. Preventing sexual violence against children. Geneva: WHO, 2020. 180 p.
11. Leung H. et al. Comprehensive sexuality education and youth well-being. *The Lancet Child & Adolescent Health*. 2022. Vol. 6(4). P. 255–263.
12. Марченко А. П. Комплексна сексуальна освіта як чинник безпеки дитини. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 45–56.
13. Петрунько О. В. Сексуальне насильство над дітьми: соціально-психологічні аспекти. Київ: Ніка-Центр, 2021. 312 с.

14. Мельничук В.О. (дисертація PhD, 2023). Соціальна профілактика залучення підлітків до комерційного сексу у закладах загальної середньої освіти. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0823U100730?utm>

15. Костюк І. М. Підготовка педагогів до профілактики сексуального насильства: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2021.

16. UNICEF Innocenti Methodological Brief 2020. URL: <https://www.unicef.org/innocenti/media/6391/file/UNICEF-Methodological-Briefs-Evidence-Synthesis-Brief-1-2020.pdf?utm>

17. Meinck F., Fry D., Shenderovich Y. Global prevalence of child sexual abuse. *Child Abuse & Neglect*. 2023. Vol. 139.

18. ГО «Дівчата». Дослідження «Жінки та стигма». Divchata.org, 2025. URL: <https://divchata.org/studies/doslidzennia-zinki-ta-stigma>

19. ГО «Дівчата» і World Vision. «Гендерно обумовлене насильство в Україні в умовах війни». 2024. URL: <https://divchata.org/studies/genderno-obumovlene-nasilstvo-v-ukrayini-v-umovax>

20. Дрозд І. Освіта про сексуальність як чинник здоров'я дітей та молоді. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. Вип. 9. С. 4–7.

21. Кравченко І. Сучасні проблеми сексуальної освіти підлітків. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2018. Вип. 8(78). С. 62–69.

22. Криштал В. В., Григорян С. Р. Сексологія. Харків : Акад. сексуал. дослід., 1999. 1152 с.

23. Кравець В.П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості : Монографія. В.П. Кравець. Тернопіль :ТНПУ, 2008. 234 с.

24. Локшина О. Європеїзація освіти в Україні. *Емпіричні дослідження для реформування освіти в Україні* : Збірник матеріалів I Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (11 лютого 2017 р.). Київ – Дрогобич : ТзОВ «Трек-ЛТД», 2017. С. 98–101.

25. Дослідження: досвід західних країн з сексуальної освіти. *EdEra*. 2024. 13 с.

26. Маркова М. В. Психопрофілактика по рушення функціонування студентської сім'ї: медико-психологічні аспекти : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора медичних наук : 19.00.04 – медична психологія. Харків, 2007. 368 с

27. Марченко А. Питання сексуальної освіти в українській школі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2019. Вип. 29. С. 290–295.

28. Міжнародні стандарти сексуальної освіти / Дарина Мізіна. Гендер в деталях. 29 січня 2018. URI: <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/seksualnist/mizhnarodnistandarti-sexualnoi-osviti-134351.html>

29. Петрунько О.В. Актуальні проблеми сексуального виховання підлітків. Петрунько О.В. К.: ДЦССМ, 2004. 237 с.

Information about the author:

Melnychuk Viktoriia Oleksiivna,

Doctor of Philosophy in the field of knowledge Social Work,
Specialist in combating GBV at the Department for Combating
Gender-Based Violence, Development of Educational Initiatives
and Accessibility NGO «Girls»

14B, Yaroslaviv Val, Kyiv, 01030, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0144-8654>